

АЛЕКСАНДЪР КЕРТИН

между
кръста и меча
гражданското
общество
и етнокултурното
минало

Това е откъс от книгата.

**Цялата книга може да намерите в
Библио.бг**

www.biblio.bg

АЛЕКСАНДЪР КЕРТИН

между
кръста и меча

гражданското
общество
и етнокултурното
минало

ПРОСВЕТА

култури

**АЛЕКСАНДЪР
КЕРТИН**

между
кръста и меча
гражданското
общество
и етнокултурното
минало

ПРОСВЕТА
СОФИЯ

- © Александър Живов Кертин, 2010 г.
- © Веселин Костадинов Праматаров – художник на корицата и графичен дизайн, 2010 г.
- © „Просвета – София“ АД, всички права запазени.

ISBN 978–954–01–2435–3

Въведение / 7

Първа глава

**ОТСЪСТВАЩОТО
ХРИСТИЯНСТВО**

Конфликтът между национално и универсално / 13

Превръщане на християнството в политическа религия / 23

Личностните измерения на национализма / 32

Слуги на двама господари / 37

Втора глава

**МЕЧЪТ
НА МАРС**

Българи и хуни / 41

Възраждане на военния мит / 60

Триумф и трагедия / 65

Реинтерпретации на военния мит в „епохата на
крайностите“ / 68

Варварско-вождистка политическа култура / 77

**ГРАДСКАТА
РЕТРОУТОПИЯ**

Новата роля на българския „град“ / 92

„Народната“ употреба на демокрацията / 97

„Определяване“ на националния идеал / 104

Типология на българския град / 116

Заклучение / 131

ВЪВЕДЕНИЕ

Ние можем да завиждаме само на старите летописци, свидетели на фантастични събития и явления, но можем и да се радваме, че не живеем под страха на ужасната поява на верблюда, нито пък ще тръгнем подир миражите, които издига иронично пред нас, за да ни примамим или да ни накара да настърхнат косите ни.

Благословено е нашето време!

И все пак, когато прелиствам старите хроники, когато преминавам през платото, върху чиито скали се виждат следи от зъбите на верблюда, или оглеждам венца от планини, изплетен от гърбиците на верблюди, не мога да не усетя студенина в сърцето си.

Йордан Радичков, „Верблюд“

Понятието гражданско общество е едно от най-употребяваните у нас през последните две десетилетия. Както е известно, то няма кратко и ясно определение. Разглеждано е главно в идеологическите перспективи на либерализма и марксизма. Ние няма да избираме между двете: ще разбираме „гражданското общество“ най-общо като сфера на отношения, свободни, но регламентирани от държавния закон, който от своя страна е правният израз на „общата воля“ на гражданите. На първо място, това са икономическите отношения в сферата на свободен пазар. Исторически това е сферата, пораждаща други форми на „гражданското общество“. На второ място, „гражданствеността“ се изразява

във възможността хората да създават свободно невласто-ви обединения – различни съюзи, организации, фондации, университети и пр., включително и обединения за свободно изразяване и разпространяване на мнения. Това е условие-то за формиране на свободен консенсус и осъществяване на публичния контрол върху държавната власт. На трето място ще поставим това, че възможностите за извършване на публичен контрол изискват не просто „обществено мнение“, а социално и политическо знание. Гражданското общество не е такова без определено равнище на образование и духовна култура. Те са необходимата предпоставка за изработването на ефикасни механизми, регулиращи междуличностните и междугруповите отношения. Субективно възплътени, превърнати в етос, знанията и духовната култура регулират отношението чезду частния и обществения интерес. В тази трета формулировка ключово е понятието духовна култура. „Култура“, както знаем, има толкова много и разнообразни употреби, че винаги е наложително да посочваме „работния“ смисъл на конкретната ѝ употреба. За целите на нашето изследване най-подходяща е дефиницията, която акцентира върху историческата произведеност на културата. Такава е дефиницията на Алфред Крьобер и Клайд Клъкхън: „Културата се състои от модели на и за поведение, придобивани и предавани чрез символи, съставляващи отличителните постижения на човешките групи, включително техните постижения в артефакти; същностното ядро на културата се състои от традиционни (исторически извлечени и подбрани) идеи и особено от ценностите, които им се приписват“¹.

Казаното дотук позволява да направим извода, че няма стандартно „гражданско общество“, общество, което да се изразява в синхронни, опосредствани само от материален интерес и теоретично знание отношения. В действителност „гражданското общество“ функционира като *национално гражданско общество*. То е функционален дериват на (културно-)националната идентичност, на исторически про-

¹ Увод в културологията. Т. 1. С., 1990.

изведени идеи и на ценностите, които им приписва конкретната група. Иначе казано, националната идентичност и гражданското общество (гражданската идентичност) са като двете хемисфери на човешкия мозък – не може да бъдат отделени в действителната им функционалност; травмите (дефектите) в едната се отразяват върху работата на другата. Ето защо усилията, които много хора влагат в разработване на програми и практически занятия по гражданско образование, не са особено продуктивни. Тези усилия са базирани на една философска типология на „гражданските общества“, които Лок и Русо преформулират, разглеждайки ги като „индивидуалистични“ и „гражданско-республкански“. Ако обаче разглеждаме „гражданствеността“ като актуални социални взаимодействия, тези взаимодействия, както ни е обяснил Ернст Касирер, са неизбежно опосредявани от символно-менталната, културно-психологическа сфера, от „човешкия свят на смисъла“. По-просто казано, те се определят от поведението на отделния човек, който обаче е моделиран от своята *особена национална култура*. Нейна интегрална част е *политическата култура*. Понятието, дефинирано по Г. Алмънд и С. Верба, се отнася до нагласите към политическата система и различните нейни части, както и към ролята на личността в системата².

В този класически труд, публикуван през 60-те години на XX век, Г. Алмънд и С. Верба разделят единния от наша гледна точка Запад на две групи. Според тях дори в страни като Франция, Германия и Италия състоянието на демокрацията е проблематично и тя все още е в процес на утвърждаване, тъй като сблъсъкът между обновителните тенденции и традиционните исторически сили е бил прекалено силен и безкомпромисен, че да позволи появата на споделяно от всички политическо приспособяване. Въпреки субективността на техните преценки и надценяването на американската политическа култура това разграничение на базата на културната традиция остава валидно. Поради това надеждите, че откъм „Европа“ ще потекат обилни потоци

² Алмънд, Г., С. Верба. Гражданската култура. С., 1998.

от „гражданственост“, изглеждат твърде оптимистични. Наистина, „желязната завеса“ вече не съществува. Но на нейно място се спуснаха многобройните „сребърни завеси“ на културно-националната обособеност, по-плътни в обсега на източния национализъм от етногенеалогичен тип. Тези завеси са от *благороден* материал и поради това – устойчиви и трайни. Гражданското поведение в този смисъл не може да бъде главно резултат от нормативни предписания. Уместно е тук отново да се позовем на Алмънд и Верба: „Фактът, че гражданската култура не се предава единствено посредством пряко насаждане, не е изненадващ. Нейните нагласи и поведение се съчетават по сложен и деликатен начин. Това е култура, характеризираща се до известна степен с непоследователност и балансиране на противоположностите. Един от важните елементи на гражданската култура е съвкупността от нагласи, засягащи доверието в другите хора – неясно разграничен, отчасти непоследователен модел, който не се присажда лесно посредством някакво нарочно обучение (...) Училището има възможност да преподава познавателни умения, свързани с участието, но би ли могло да преподава основополагащи социални нагласи, които са съществен елемент на гражданската култура? Би ли могло да обучава в социално доверие и сигурност? Би ли могло да насърчава проникването на тези социални нагласи в политическия процес?... Нашият анализ на връзката между процеса на социализация и създаването на гражданска култура сочи, че формалното образование не би могло да замести задоволително времето при изграждането на тези останали елементи на гражданската култура“³.

Едно скорошно социологическо проучване (2008 г.) показва, че седем от всеки десет българи са недоволни от живота си в България и в същото време седем от десет българи се гордеят с националната си принадлежност. Според друго подобно социологическо проучване (2008 г.) 82,3 % от „гордите“ българи имат доверие само на своето семейство и на никой друг извън него. Българите значи се гордеят със

³ Пак там.

себе си поради това, че си нямат доверие! Можем да мислим, че това е ефект на „прехода“, който, казват, бил приключил. Можем, но ако не знаем, че подобни констатации са правени много пъти в миналото. Ако не знаем, че още в средата на по-миналия век Петко Славейков е написал следното: „Той (българинът – А. К.) като не обича ближния си, мисли, че и он не ще го обича, прочее не ся надее никому си и има право да ся не надее, защото всите нему ближни са подобни нему...“ Затова, казва той, нашите работи не вървят, а както виждаме, не вървят и до ден днешен. Върви им само на едрите търговци на „национална гордост“ и „бойна слава“. И то за сметка на дребните и „дистрибутори“ – българските учители, които през есента на 2007 г. трябваше да стачкуват два месеца за заплати, два пъти по-ниски от тези на румънските им колеги. Посочените любопитни резултати от социологическите сондажи сигнализират за сериозни конфликти в националното съзнание: „идеалното“ себевъзприемане е положително, а резултатът от социалните взаимодействия, тоест от *практическото функциониране на националното гражданско общество*, се оценява с отрицателен знак. Защо се получава това „разминаване“? Отговорът на този въпрос очевидно изисква задълбочен анализ, защото е свързан и в определна степен произтича от императивите на днешния ни „цивилизационен избор“, както обозначаваме драстичната промяна в глобалното съотношение на силите, довела до радикално преустройство на националния живот.

„Етнокултурното минало“ е най-общото означение на предмета, който съдържа интересуващия ни проблем. Ние няма да разглеждаме миналото на България – или сегментите от него – „каквото е било“, а както е конструирано от учебниците по история през Новото време. Ще търсим специфични колективни характеристики, съществуващи дотолкова, доколкото през модерната епоха миналото на българската нация е било конструирано като етнокултурно. Така че авторът си е поставил много ограничената и по-лека задача да събере на едно място някои исторически представи за българите, които са утвърждавали тези учеб-

ници, като ги съотнася с определени извори и с някои техни интерпретации. Непосредственият обект на внимание ще бъдат, на първо място, учебниците по история – както тези, които са в обращение, така и действалата в миналото учебна книжка, вече изследвана от специалисти историци, културолози и др. Но освен върху учебниците, чиято роля за формиране на националната идентичност без съмнение е по-голяма отколкото тази на академичното знание, ще хвърлим поглед – но не повече от това – и на медийните исторически популяризации, които стават все по-важен доставчик на „продукти“ за задоволяване на потребността от колективна идентификация.

И още веднъж ще ограничим обема на работата, като стесним полето на проблематизиране. Ще развием само три теми, в които ще бъдат осветлени аспекти на българското историческо съзнание, отнасящи се към „гражданското общество“ като постоянно действащ, но неконтролиран от съзнанието фон. Трите теми са подредени в три последователни глави. Първата е посветена на особеното, проблематично отношение на българите с християнската религия. Втората тема е свързана с една емблематична за нас историческа представа, лансирана от Паисий Хилендарски – представата за воинските качества на българите. Третата тема е по-скоро съвременна. В нея ще бъде проблематизиран образът на града, какъвто го представят не толкова учебниците, колкото средствата за масово осведомяване.

И едно последно уточнение. Авторът не работи в академична среда, няма свой „парцел“ в нея, който да обработва в съответствие с определен „договор“ между членовете на съответната научна общност. Поради това той има възможността – а може би негативната привилегия – да се движи свободно по „чужди“ изследователски полета, да навлиза в територии на специалисти, без да е специалист, и да прави свои изводи и оценки. За сметка на това авторът няма никаква друга претенция освен тази, че добросъвестно търси отговорите на въпроси, които го интересуват, и решението на проблеми, които го засягат.

ОТСЪСТВАЩОТО ХРИСТИЯНСТВО

Конфликтът между национално и универсално

Ако отворите който и да е учебник по българска история, ще намерите една тема, която по дидактически замисъл съдържа най-изтъкваното основание за национална гордост: *Създаване и разпространение на славянската писменост*. И

във всеки от тези учебници ще срещнете известните на поколения българи думи, произнесени от св. Константин-Кирил при полемиката му с „триезичниците“. Този момент е представен в общи линии така: философът влязъл в ожесточен спор с привържениците на триезичието, но неговата защита звучи убедително:

„Не пада ли от Бога дъжд еднакво за всички? Също и слънцето не грее ли еднакво за всички? Не дишаме ли всички еднакво въздух? Как не се срамувате, като твърдите, че само на три езика може да се слави Бога, и искате всички други племена да бъдат слепи и глухи?“¹.

Това слово според учебниците по българска история представлява най-бляскавата апология на славянската писменост. Така би било, ако св. Константин-Кирил си е поставил задачата да прави апология на езика. Но тази „метеорологическа“ аргументация – както звучи тя, извадена от кон-

¹ Цит. по: Стара българска литература XV–XVIII в. Съст.: Б. Ангелов, М. Генев. С., 1922.

текста на *Житието* – не е фрагмент от апология на езика. Тя е само въведение към основните доводи на Константин Философ, които се основават на Светото писание, главно на апостол Павел (*Първо послание до коринтяните*). По-голямата част от тази глава на *Житието* – всички медиевисти го знаят – съдържа разбирането на апостол Павел за „суровинния“ характер на етническите езици: те предоставят материала за изграждане на мисловни построения, представящи „духовното“ съдържание („пророчеството“). Още в първите изречения на тази глава идеята на Константин Философ е предадена със следното изречение на апостол Павел:

„Желал бих вие всички да говорите езици, а повече да пророкувате; и който пророкува, е по-горен от тогова, който говори разни езици, освен ако тълкува, за да се назидава църквата“².

Константин Философ (или по-точно авторът на *Житието*, който и да е той) прави именно това – обстойно и търпеливо обяснява, за да акцентира още веднъж върху същата идея, формулирана още по-категорично от религиозния авторитет: „Прочее, езиците са белег не за вярващите, но за невярващите; а пророчеството е белег не за невярващите, а за вярващите“. И по-нататък, вече за трети път – може би е допускал не/съзнателното недоглеждане от страна на поколения българи, самоопределящи се като християни – подчертава своята теза, цитирайки пак апостол Павел: „За това, братя мои, копнейте за дарбата да пророкувате и не забранявайте да говорят езици. Обаче всичко нека става благоприлично и порядъчно“.

И така, пророчеството, а не езикът – както иска да внуши „патриотичната“ традиция – е целта на св. Константин-Кирил според неговото *Пространно житие*. Цялата дейност на славянските просветители е подчинена именно на тази „духовна революция“ в съзнанието. За да се извърши тя, е необходимо използването на етнически езици, но думите на тези езици вече попадат в съвсем различна знакова

² Пак там.

ситуация. Те стават „знамения“ от една нова символична система, която променя радикално старата картина на света. На първо място, целият свят става творение на един отвъдсветовен Творец. В съответствие с тази основна фигура в новата космология всички, приели християнското учение, ще имат еднакъв произход, едни и същи праотци и, като „универсални християни“, ще са включени в идеалните граници на „богоизбраната империя“. По думите на самия св. Константин-Кирил, изречени пред хазарите:

„Защото нашето царство не е римско, а е Христово, както казва и пророкът: „Ще въздигне Бог небесно царство, което няма да се разруши во веки, и това царство няма да бъде предадено на друг народ; то ще съсипе и затрие всички царства, а самото то ще стои во веки“³.

И това се знае от всички, които работят в тази област.

Тук е скрит един от най-дълбоките и трудноразрешими проблеми на цялата българска история: щастливият синтез на универсално и национално, познат на някои европейски нации (най-подходящият пример тук е Франция), у нас не се е състоял. Християнизацията, извършена от княз Борис I-Михаил, драматично поляризира обществото – част от аристокрацията се вдига на бунт, твърдейки, че Борис е въвел „лош закон“. Следват опит за ревизия на Борисовата политическа линия, предприет от Владимир-Расате, и два опита за въстание с участието на Симеоновите синове Иван и Михаил при царуването на неясно защо избрания за цар най-малък син Петър. Не трябва ли да изявим този проблем максимално ясно, чрез коректно използване на изворите, особено на тези, които имат фундаментално значение за културната ни самоидентификация, какъвто извор е старобългарската книжнина като цяло? Ако не по-рано, днес българските ученици би трябвало да знаят, че всеизвестното описание на Симеоновия дворец в Преслав, както е представян в учебниците фрагментът от *Шестоднев*, е символична картина; че

³ *Оболенски, Д.* Византийската общност. Източна Европа 500–1453. С., 2001.

Превръщане на християнството в политическа религия

При църковнонационалното движение няма такава тенденциозна обработка на източниците. То си е политическа борба без каквито и да било претенции за реформиране на православната църква. Неговите дейци нямат собствено религиозна, или в контекста на XIX в. – религиозно-философска мотивация. Но има две политико-философски линии в него, и двете с безспорно религиозни корени. Първата можем да определим като старозаветно-йерократична. Тя е изразена в писмото на Неофит Бозвели до Адам Чарториски, което започва така: „Всевишний Бог, който любит род человеческий... влял е в человека особое некое чувствование братолюбия, родолюбия и отечестволюбия...“ Изложението му като цялост е проект за йерократична българска власт, която да наставява българите, „за да би изпълняваще свои должности к Богу и Царю, поживели мирно и благополучно под покровительством державнаго Царства...“

Този проект е плод на убедеността на Бозвели, че най-опасни за българите са гръцкото, а след това и руското духовно и политическо влияние.

Втората линия бих определил като протестантско-егалитарна. Тя ще се прояви по-късно и нейният най-изявен представител е Петко Славейков, който неслучайно е привлечен от д-р Лонг в работата по превода на Новия завет.

В началото на движението пак става дума за църквата като институция на българския език, която ще бъде управлявана от българи. Това, че основният мотив и критерий е: българи, а не гърци, след „победата“ отваря широко вратите на храма за „властоискателите“ (П. Р. Славейков). Победителите се заемат с изграждането на църковна йерархия по модела на съществуващите православни църкви, като

наблягат на формално-бюрокраичния, а не на духовния и социално-нравствения аспект на религията. Оттук идва дълбокото разочарование на Славейков. Той го изразява в известната статия „Двете християнски касти и власти“, в която пише, че събуждайки се от своето „многовековно мъртвило“, българският народ е замислил за новото свое бъдеще един идеал, в който са изобразени всички черти на „високо свободен, истинско християнски и пълен с добродетели обществен живот без калугерократия и аристократия“⁹. Само че откъде да дойде този „високо свободен“ и „истинско християнски“ обществен живот, след като в традиционната българска религиозност има много повече изпълнена с етноидентификационен смисъл обредност отколкото християнство? Самият той знае много добре това, защото неведнъж го е заявявал публично. Ще цитирам една кратка и ясна негова мисъл. Това няма да е известното изречение: „Българите ще си останат православни по име, а всъщност – безверни“, но е нещо подобно. Когато убеждава читателите си, че човек трябва да знае историята на своя народ, той добавя: „Колкото за свещената история и за катехизис, нито дума не отварям, защото не ми стига умът какъв християнин може да бъде тоз, който не знае нищо за бога, когото вярва, или как може да вярва някой, когато не знае какво вярва“¹⁰.

Всички пътешественици, преминали през българските земи – от Руджер Бошкович до Феликс Каниц и американските протестантски мисионери, – подчертават невежеството на българските свещеници (да ги наречем с идеалнотипичното понятие културен елит). Феликс Каниц разказва, че напразно разпитвал монасите от Мъглижкия манастир за историята на тяхната обител и за стари ръкописи – те не знаели нищо, но затова пък с гордост му разказвали колко оки мед са произвели и колко ръкавици и чорапи са изплетли. В стаите им имало малко книги и повече оръжия – монасите били големи ловци. А игуменът бил повече хотелиер

⁹ Славейков, П. Р. Общополезните на всички знания. – В: Славейков, П. Р. Съчинения. Т. 5.

¹⁰ Пак там.

отколкото монах. Това го пише човек, позитивно настроен към българите, смятайки ги за трудолюбиви и интелигентни, способни за развитие. У. У. Мериам съобщава, че все пак срещнал един просветен и непредубеден свещеник, но веднага добавя, че всички останали са „окаяни пияници“ – когато отказал на един от тях да пие с него, нашият духовник възкликнал: „Какво, нима не си християнин!“.

При все това в извънредни ситуации политическото поведение на българската общност се мотивира от религиозни образи и идеи; казано с думите на Хр. Гандев, двете сфери – светската и църковната – „обменят и изравняват различията си“ и така постепенно се оформя обликът на една „своеобразна българска народна църковност, която е много по-достъпна за светски идейни влияния отколкото западната католическа църква“. В определени моменти чисто религиозната енергия бива „превключвана“ (Бердяев), насочвана към светски политически цели. Такъв момент е навечерието на въстанието в Батак в описанието на Ангел Горанов (Бойчо). Непосредствено преди Възкресение в бащиния му дом с особен ентузиазъм е била четена статия от в. „Век“ и той си спомня, че „думите: Христос с проливането кръвта си изкупи нашите грехове – с кръвта е просветнала озарящата светлина на човечеството, с кръвта е блеснал истинният разум пред слепотата и предразсъдъците... са имали такова внушително действие, щото слушателите токо-речи безсъзнателно са повтаряли думите: „Кръв, кръв! Само на кръвта се дължи всичко!“ . Ако „истинният разум“ в религиозното значение на този израз изисква да се смириш, да избягваш всичко, което е грях, и по този начин да бъдеш свободен, ако това е начинът да наследиш вечността, сега батачани искат да променят радикално – да „възкресят“ – своята народна история, като преосмислят идеята за изкупителната саможертва, свързвайки я с „олтара на отечеството“. За мнозинството от тях „отечеството“ още няма модернонационалистически смисъл, те го асоциират с „християнското“. Както казва онази баба в *Записките*: „доживях и аз да видя християнското...“

**Библио.бг - платформа за електронни
книги и списания**

Чети каквото обичаш!

www.biblio.bg

